

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ І СПОРТУ УКРАЇНИ**

ФАКУЛЬТЕТ ЗДОРОВ'Я, ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ І ТУРИЗМУ

Кафедра фізичної терапії та ерготерапії

СІЛАБУС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Мануальні методи у фізичній терапії

рівень вищої освіти: другий (магістерський)

спеціальність: 227 Фізична терапія, ерготерапія

спеціалізація: 227. 1 Фізична терапія

освітньо-професійна програма: Фізична терапія

код дисципліни в освітньо-професійній програмі: ОК.ФТ5

мова навчання: українська

Розробники:

Лазарева Олена Борисівна, доктор наук з фізичного виховання і спорту, професор, завідувач кафедри фізичної терапії та ерготерапії, o.lazarieva.nurcu@gmail.com

Василенко Євген Володимирович, кандидат наук з фізичного виховання і спорту, викладач кафедри фізичної терапії та ерготерапії, medkum@ukr.net

Анотація навчальної дисципліни. Дисципліна спрямована на формування визначених освітньо-професійною програмою загальних та фахових компетентностей, зокрема здатності до застосування у професійній діяльності на засадах фізичної терапії та ерготерапії, здійснення аналізу при застосуванні мультисистемного підходу в реабілітації, а також на досягнення передбачених результатів навчання. Обсяг дисципліни – 5 кредитів ЄКТС. Основні теми: Сучасні розробки і методи лікувального масажу та мануальної терапії при ушкодженнях хребта; особливості методики лікувального масажу у інвалідів з ушкодженнями опорно-рухового апарату; особливості методики лікувального масажу та мануальної терапії при неврологічних захворюваннях. Підсумкова оцінка формується з урахуванням результатів поточного контролю та заліку.

Abstract of the discipline. . This course is designated to form general and professional skills required under the professional education program. In particular, the following skills are in scope: ability to apply methods of therapeutic massage and manual therapy in professional activities on the basis of physical therapy and ergotherapy; multi-system approach to rehabilitation and its analysis and, in addition, achievement of the projected education results. Course structure – 5 ECTS credits. Main topics of the course: modern developments and methods of therapeutic massage and manual therapy for spinal injuries; methodical features of medical massage for disabled with musculoskeletal system injuries; methodical features of medical massage and manual therapy for neurological diseases. The total score is based on coursework and exams results.

Мета навчальної дисципліни – формування у студентів визначених освітньо-професійною програмою загальних та фахових компетентностей, зокрема отримання практичних навичок з організації та проведення лікувального та реабілітаційного масажу та мануальної терапії, та застосування їх в комплексних програмах фізичної терапії та ерготерапії.

Обсяг навчальної дисципліни – 5 кредитів ЄКТС, які розподіляються у годинах:

Форми навчання	Види навчальних занять				Самостійна робота	Разом
	Лекції	лабораторні	практичні	семінарські		
Денна	16	0	34	0	100	150

Статус навчальної дисципліни: обов'язкова.

Передумови для вивчення навчальної дисципліни: успішне опанування такими навчальними дисциплінами:

на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти: «Методика та техніка класичного та лікувального масажу»; «Загальна фізіологія людини та патологічна фізіологія»; «Нормальна анатомія людини».

на другому (магістерському) рівні вищої освіти: «Методи обстеження у фізичній терапії та ерготерапії»; «Фізична терапія при травмі, політравмі та

захворюваннях опорно-рухового апарату»; «Фізична терапія у нейрореабілітації».

Програма навчальної дисципліни.

Тематичний план навчальної дисципліни

Номер і назва теми	Кількість годин			
	денна форма навчання			
	усього	у тому числі		
		л.	прак.	с. р.
Тема 1. Застосування методик мануальної терапії (МТ) в комплексних програмах фізичної терапії та ерготерапії	18	2	4	12
Тема 2. Сучасні розробки мануальної терапії (МТ) при ушкодженнях хребта	20	2	4	14
Тема 3. Методики мануальної терапії у дітей та підлітків	18	2	4	12
Тема 4. МТ при порушенні функцій суглобів	18	2	4	12
Тема 5. Особливості травматизму у спортсменів. Сучасні методики МТ.	22	2	6	14
Тема 6. Особливості методики МТ у інвалідів з ушкодженнями опорно-рухового апарату	18	2	4	12
Тема 7. Особливості методики МТ при захворюваннях периферичної та центральної нервових систем	18	2	4	12
Тема 8. Особливості МТ при захворюваннях органів травлення	18	2	4	12
Всього годин:	150	16	34	100

Зміст навчальної дисципліни за темами

Тема 1. Застосування методик мануальної терапії в комплексних програмах фізичної терапії та ерготерапії.

Загальна характеристика методів мануальної терапії. Принципи застосування мануальної терапії в програмах фізичної терапії та ерготерапії. Специфіка застосування методик МТ в комплексних програмах фізичної терапії та ерготерапії.

Тема 2. Сучасні розробки і методи мануальної терапії при ушкодженнях хребта.

Сучасні розробки і методи мануальної терапії (МТ) при ушкодженнях хребта. Функціональна анатомія хребта, виявлення функціональної патології. Принципи мануальної терапії та масажу при ушкодженні хребта.

Тема 3. Методики мануальної терапії у дітей та підлітків.

Методики лікувального масажу з елементами мануальної терапії у дітей та підлітків. Особливості аналітичної будови опорно-рухового апарату. Основні відомості про уроджений вивих стегна, уроджену м'язову кривошию та уроджену клишоногість. Відомості про підліткові відхилення у осанці.

Оволодіння вмінням виконувати масаж та корекцію для усунення відхилень ОРА у дітей.

Тема 4. МТ при порушенні функцій суглобів. Мануальна терапія при порушенні функцій суглобів. Загальні відомості про порушення функцій суглобів. Клінічні прояви. Сучасні принципи лікування.

Основні методики МТ для відновлення функцій суглобів..

Тема 5. Особливості травматизму у спортсменів. Сучасні методики МТ.

Розгляд найбільш поширених видів травматизму в спорті. Класифікація ефективності використання МТ при спортивному травматизмі.

МТ на різних етапах підготовки спортсменів.

Тема 6. Особливості методики МТ у інвалідів з ушкодженнями опорно-рухового апарату.

Особливості методики МТ у інвалідів з ушкодженням опорно-рухового апарату. Причини набуття інвалідності. Категорії інвалідності. Значення МТ в загальній реабілітації.

Особливості методики лікувального масажу після ампутації верхніх та нижніх кінцівок.

Тема 7. Особливості методики МТ при захворюваннях периферичної та центральної нервових систем.

Особливості виникнення захворювань нервової системи. Особливості МТ при захворюванні нервової системи. МТ при невриті та невралгії.

Особливості застосування МТ в комплексних програмах фізичної терапії при ДЦП.

Тема 8. Особливості методики МТ при захворюваннях органів травлення.

Анатомічна характеристика органів травлення та їх захворювання. Застосування МТ в комплексному лікуванні хронічних захворювань. Особливості МТ при захворюваннях органів травлення.

Тематика практичних занять

Номер і назва теми дисципліни	Номер і назва теми практичних занять	Кількість годин
		Денна форма навчання
Тема 1. Застосування методик мануальної терапії в комплексних	1. Характеристика та особливості методик мануальної терапії.	2

програмах фізичної терапії та ерготерапії..	2. Принципи їх застосування в комплексних програмах фізичної терапії та ерготерапії. Адекватність методик лікувально-реабілітаційному процесу.	2
Тема 2. Сучасні розробки і методи мануальної терапії при ушкодженнях хребта.	3. Мануальна терапія у шийному та грудному відділах хребта.	2
	4. Мануальна терапія у попереково-крижовому відділі хребта.	2
Тема 3. Методики мануальної терапії у дітей та підлітків.	5. Оволодіння вмінням виконувати корекцію для усунення відхилень ОРА у дітей.	4
Тема 4. МТ при порушенні функцій суглобів.	6. Основні МТ для відновлення функцій суглобів.	4
Тема 5. Особливості травматизму у спортсменів. Сучасні методики МТ.	10. МТ на різних етапах підготовки спортсменів.	2
	11. Особливості МТ при травмах і захворюваннях ОРА у спортсменів.	4
Тема 6. Особливості методики МТ у інвалідів з ушкодженнями опорно-рухового апарату.	12. Особливості методики МТ після ампутації верхніх та нижніх кінцівок.	4
Тема 7. Особливості методики МТ при захворюваннях периферичної та центральної нервових систем.	13. Мануальна терапія при захворюваннях периферичної нервової системи.	2
	14. Мануальна терапія при захворюваннях центральної нервової системи.	2
Тема 8. Особливості методики МТ при захворюваннях органів травлення.	19. МТ при хронічному гастриті, коліті і дискінезії шлунку та кишківника.	2
	20. МТ при хронічних захворюваннях печінки, жовчного міхура та жовчовивідних шляхів.	2
Всього годин:		34

Завдання для самостійної роботи студентів

Номер і назва теми дисципліни	Завдання	Кількість годин
		Денна форма навчання
Тема 1. Застосування методик мануальної терапії в комплексних програмах фізичної терапії та ерготерапії.	1. Здійснення аналізу методик мануальної терапії в комплексних програмах фізичної терапії та ерготерапії у світі та в Україні. Підготовка презентації.	4
	2. Опрацювання теоретичних основ для застосування методик мануальної терапії.	4
	3. Підготовка до практичного заняття з теми.	4
Тема 2. Сучасні розробки і методи мануальної терапії при ушкодженнях хребта.	4. Дослідження інформаційних джерел стосовно принципів мануальної терапії при ушкодженнях хребта.	4
	5. Підготовка до практичного заняття з теми.	4
	6. Вирішення кейсів (клінічних ситуацій) з обґрунтування застосування методик мануальної терапії при ушкодженнях хребта.	6
Тема 3. Методики мануальної терапії у дітей та підлітків.	7. Вирішення кейсів (клінічних ситуацій) з обґрунтування застосування методик мануальної терапії при порушеннях постави, сколіозі, кіфосколіозі.	4
	8. Підготовка реферату та презентації щодо методики МТ у дітей з вродженими вадами ОРА.	8
Тема 4. МТ при порушенні функцій суглобів.	9. Анотування інформаційних джерел стосовно методик щодо оцінювання функціонування суглобів.	6
	10. Вирішення кейсів (клінічних ситуацій) з застосування МТ при порушенні функцій суглобів у фізичній терапії.	4
	11. Підготовка до практичного заняття з теми.	2

Тема 5. Особливості травматизму у спортсменів і сучасні методики МТ.	12. Підготовка реферату та презентації з ефективності застосування методик МТ при травматизмі в боксі.	8
	13. Складання опорних конспектів з обґрунтуванням залучення методики МТ при травмах в ігрових видах спорту.	4
	14. Підготовка до практичного заняття з теми.	2
Тема 6. Особливості методики МТ у інвалідів з ушкодженнями опорно-рухового апарату.	15. Вирішення кейсів (клінічних ситуацій) з обґрунтування застосування методик мануальної терапії у інвалідів з ураженням хребта.	4
	16. Підготовка до практичного заняття з теми.	4
	17. Складання опорних конспектів з обґрунтуванням залучення методики МТ при ампутації верхніх та нижніх кінцівок.	4
Тема 7. Особливості методики МТ при захворюваннях периферичної та центральної нервових систем.	17. Вирішення кейсів (клінічних ситуацій) з обґрунтування застосування методик мануальної терапії при захворюванні Паркінсона.	4
	18. Підготовка реферату та презентації з ефективності застосування методик МТ при невралгії та невриті сідничного нерву.	4
	19. Підготовка до практичного заняття з теми.	4
Тема 8. Особливості методики лікувального масажу та МТ при захворюваннях органів травлення.	20. Складання опорних конспектів з обґрунтуванням залучення методики МТ при виразковій хворобі шлунка та дванадцятипалої кишки.	4
	21. Підготовка реферату та презентації з ефективності застосування методик МТ при хронічному гастриті.	8
	Всього годин	100

Очікувані результати навчання з дисципліни: практичне застосування отриманих знань з лікувального масажу та мануальної терапії в комплексних програмах з фізичної терапії та ерготерапії, вміння (самостійно

або у складі мультисистемної команди) реалізовувати заходи фізичної терапії направлені на збереження або поновлення здоров'я людини;

знанням: принципів підбору методів мануальної діагностики стану м'язової тканини при різних захворюваннях, принципів організації масажу та мануальної терапії при захворюваннях різних органів та систем, методичної рекомендацій хворим для самомасажу вдома в період після клінічної реабілітації;

умінням: підбирати адекватні та ефективні види масажу та мануальної терапії при захворюваннях органів та систем, підбирати найбільш адекватні та ефективні види м'якотканинних технік мануальної терапії, прийоми постізометричної та постреципрокної релаксації при захворюваннях різних органів та систем, визначати вихідні положення пацієнта під час проведення процедури масажу при захворюваннях різних органів та систем, визначати показання та протипоказання до проведення процедури масажу та мануальної терапії, здійснювати оперативний та інтегративний контроль за ефективністю приведення процедури (курсу) масажу та мануальної терапії у хворих з різною патологією.

Порядок оцінювання результатів навчання з дисципліни

Підсумкова оцінка з навчальної дисципліни формується з урахуванням результатів поточного контролю та заліку.

Протягом семестру здобувач вищої освіти може отримати максимальну кількість балів – 100 як суму балів за результатами поточного контролю на практичних (семінарських, лабораторних) заняттях та під час консультацій науково-педагогічних працівників з тем, на які не передбачено аудиторних годин. Робочою програмою навчальної дисципліни для студентів заочної форми навчання, або в установленому порядку з тем, заняття з яких було пропущене здобувачем вищої освіти. Використовуються такі форми поточного контролю та розподіл балів, які може отримати студент за тему:

Номер і назва теми практичних занять	Засоби оцінювання	Кількість балів за тему
1. Характеристика та особливості мануальної терапії.	Експрес-контроль. Есе. Презентації.	5
2. Принципи їх застосування в комплексних програмах фізичної терапії та ерготерапії. Адекватність методик лікувально-реабілітаційному процесу.	Тестування. Кейси.	5
3. Мануальна терапія у шийному та грудному відділах хребта.	Тестування. Кейси.	5

	Реферат.	
4. Мануальна терапія у попереково-крижовому відділі хребта.	Реферат, доповіді та презентації на задану тему та їх обговорення.	5
5. Оволодіння вмінням виконувати корекцію для усунення відхилень ОРА у дітей.	Тестування. Кейси. Реферат.	5
6. Складання методик лікувального масажу при переломах у осіб похилого віку.	Експрес-контроль. Презентації. Кейси.	5
7. Застосування різних методів МТ при переломах кісток.	Реферат, доповіді та презентації на задану тему. Кейси.	5
8. Основні методики МТ для відновлення функцій суглобів.	Експрес-контроль. Кейси.	5
9. Основні методики МТ при підвивихах щелепно-лицевих суглобів.	Реферат, доповіді та презентації на задану тему та їх обговорення.	5
10. МТ на різних етапах підготовки спортсменів.	Експрес-контроль. Кейси.	5
11. Особливості МТ при травмах і захворюваннях ОРА у спортсменів.	Експрес-контроль. Кейси.	5
12. Особливості методики МТ після ампутації верхніх та нижніх кінцівок.	Реферат, доповіді та презентації на задану тему та їх обговорення. Кейси.	5
13. Мануальна терапія при захворюваннях периферичної нервової системи.	Кейси. Експрес-контроль.	5
14. Мануальна терапія при захворюваннях центральної нервової системи.	Кейси. Реферат, доповіді та презентації на задану тему та їх обговорення.	5
15. Мануальна терапія при захворюваннях серця.	Реферат, доповіді та презентації на задану тему та їх обговорення.	5

	Експрес-контроль	
16. Мануальна терапія при наслідках порушень мозкового кровообігу та захворюваннях периферичних судів кінцівок.	Кейси. Експрес-контроль	5
17. Мануальна терапія при хронічних неспецифічних захворюваннях органів дихання (емфізема, бронхіальна астма).	Експрес-контроль Кейси.	5
18. МТ при бронхо-легеневих захворюваннях.	Кейси. Реферат, доповіді та презентації на задану тему та їх обговорення	5
19. МТ при хронічному гастриті, коліті і дискінезії шлунку та кишківника.	Реферат, доповіді та презентації на задану тему та їх обговорення.	5
20. МТ при хронічних захворюваннях печінки, жовчного міхура та жовчовивідних шляхів.	Реферат, доповіді та презентації на задану тему та їх обговорення.	5
Усього:		100

Лектор під час завершення лекції з теми дисципліни знайомить здобувачів вищої освіти з відповідними завданнями для самостійної роботи та темами практичних занять.

Перед початком практичного (семінарського, лабораторного) заняття науково-педагогічний працівник ознайомлює здобувачів вищої освіти із формами поточного контролю, які будуть застосовуватись, і кількістю балів, які вони можуть отримати. Під час завершення кожного заняття кожному присутньому здобувачу вищої освіти оголошується кількість отриманих ним балів.

Здобувач вищої освіти, який протягом семестру отримав менше 34 балів, до заліку/екзамену не допускається, і може в установленому порядку пройти повторне вивчення цієї дисципліни.

Заліки/екзамени проводяться у порядку, визначеному у Положенні про організацію освітнього процесу в університеті.

Критерії оцінювання

1. За участь у лекційному занятті студент отримує 1 бал.
2. Усна відповідь на питання практичного заняття оцінюється у 5 балів: 5 балів – студент повністю засвоїв теоретичний матеріал, логічно викладає його, робить висновки, висловлює гіпотези, дискутує. 4 бали – студент засвоїв теоретичний матеріал, вільно викладає його, наводить приклади,

однак є незначні проблеми з усвідомленням системних зв'язків, не завжди дотримується логіки викладу, припускається незначних помилок чи неточностей. 3 бали – студент засвоїв матеріал на репродуктивному рівні (переказування), приймає активну участь у роботі, відтворює вивчене не завжди логічно, припускається помилок. 2 бали – студент, який невпевнено переказує матеріал, під час відповіді потребує допомоги, допускається помилок. 1 бал – студент, який не приймає участь в обговоренні питань на занятті. 0 балів – студент відсутній на занятті.

3. Виконання самостійної роботи, що підготував студент оцінюється у 5 балів: 5 балів отримує студент, який повністю розкрив тему самостійної роботи, використовував основну і додаткову літературу. Проявив самостійність і творчий підхід. Матеріал подано логічно і своєчасно. 4 бали отримує студент, який розкрив тему самостійної роботи за всіма пунктами плану, використав більшість рекомендованої літератури. Матеріал подано логічно, можливо не своєчасно. 3 бали одержує студент, який тему самостійної роботи розкрив не повністю (висвітлено не всі пункти плану, матеріал подано стисло). Використано недостатню кількість літературних джерел. Матеріал побудовано не логічно. 2 бали одержує студент, який розкрив незначну частину матеріалу (декілька пунктів плану), використав недостатню кількість літературних джерел. Відсутня логіка подачі матеріалу, а також порушена цілісність системи знань. Матеріал подано не своєчасно. 1 бал – студент роботу написав формально, стисло, не своєчасно. 0 балів – студент повідомлення не підготував.

4. Реферати чи ессе студентів оцінюються у 5 балів. 5 балів – робота має самостійний і творчий характер. Тема повністю розкрита. Матеріал викладений логічно, послідовно, обґрунтовано. Реферат чи ессе оформлені згідно вимог. Обсяг відповідає нормі. Під час захисту студент орієнтується у матеріалі, висловлює власне ставлення до визначеної проблеми. 4 бали – тема розкрита, матеріал подано відповідно пунктам плану, використано запропоновані джерела інформації. Інколи спостерігається порушення логіки. Реферат чи ессе оформлені згідно вимог. Обсяг відповідає встановленій нормі. Під час захисту студент вільно володіє і орієнтується у матеріалі, висловлює власне ставлення до питання. 3 бали – лише простежується спроба підійти до написання реферату чи ессе самостійно і творчо. Однак план реферату чи ессе не досконалий. Загальний зміст недостатньо структурований. Простежується невміння групувати матеріал, знаходити зв'язки, встановлювати співвідношення між частинами. Обсяг відповідає нормі. Під час захисту студент володіє інформацією на початковому рівні. 2 бали – реферат чи ессе написані нашвидку, фрагментарно. План відсутній або не відповідає змісту і формі. Тема розкрита частково. Під час захисту студент оперує лише загальними фразами. Структура доповіді не витримана, матеріал побудовано не логічно. 1 бал – реферат чи ессе написані фрагментарно. План відсутній або не відповідає змісту і формі. Тема не розкрита. Під час захисту студент не може відтворити матеріал. Доповідь стисла, не логічно побудована. 0 балів – реферат чи ессе не написані і не захищені.

5. Комп'ютерна презентація студентів оцінюються у 5 балів: 5 балів – робота має самостійний і творчий характер. Тема повністю розкрита. Матеріал викладений логічно, послідовно, обґрунтовано. Обсяг відповідає нормі (15 – 20 слайдів). Під час презентації студент орієнтується у матеріалі, висловлює власне ставлення до визначеної проблеми, володіє майстерністю усної доповіді. 4 бали – простежується творчий підхід при підготовці презентації. Тема повністю розкрита, матеріал подано послідовно. Інколи спостерігається порушення логіки. Презентація оформлена згідно вимог. Обсяг відповідає встановленій нормі. Під час презентації студент вільно володіє і орієнтується у матеріалі, висловлює власне ставлення до питання. 3 бали – загальний зміст недостатньо структурований. Простежується невміння групувати матеріал, знаходити зв'язки, встановлювати співвідношення між частинами. Обсяг відповідає нормі. Студент не повністю розкрив тему, вивчено недостатню кількість джерел інформації. Під час презентації студент володіє інформацією на початковому рівні. 2 бали – презентація підготовлена нашвидку, фрагментарно. Відзначений не самостійний підхід до виконання. Тема розкрита частково. Під час презентації студент неспроможний відтворити інформацію у певній послідовності. Оперує лише загальними фразами. Структура доповіді не витримана, матеріал побудовано не логічно. 1 бал – презентація підготовлена фрагментарно. Тема не розкрита. Під час презентації студент не може відтворити матеріал. Доповідь стисла, не логічно побудована. 0 балів – презентація не підготовлена.

Залікові вимоги:

1. Загальна характеристика методів мануальної терапії.
2. Принципи застосування мануальної терапії в програмах фізичної терапії та ерготерапії.
3. Специфіка застосування методик МТ в комплексних програмах фізичної терапії та ерготерапії.
4. Сучасні розробки і методи мануальної терапії (МТ) при ушкодженнях хребта.
5. Функціональна анатомія хребта, виявлення функціональної патології.
6. Принципи мануальної терапії та масажу при ушкодженні хребта.
7. Методики лікувального масажу з елементами мануальної терапії у дітей та підлітків.
8. Особливості аналітичної будови опорно-рухового апарату.
9. Основні відомості про уроджений вивих стегна, уроджену м'язову кривошию та уроджену клишоногість.
10. Відомості про підліткові відхилення у осанці.
11. Оволодіння вмінням виконувати масаж та корекцію для усунення відхилень ОРА у дітей.
12. Мануальна терапія при порушенні функцій суглобів.
13. Загальні відомості про порушення функцій суглобів. Клінічні прояви. Сучасні принципи лікування.
14. Основні методики МТ для відновлення функцій суглобів..

15. Найбільш поширених видів травматизму в спорті.
16. Класифікація ефективності використання МТ при спортивному травматизмі.
17. МТ на різних етапах підготовки спортсменів.
18. Особливості методики МТ у інвалідів з ушкодженням опорно-рухового апарату.
19. Причини набуття інвалідності. Категорії інвалідності. Значення МТ в загальній реабілітації.
20. Особливості методики лікувального масажу після ампутації верхніх та нижніх кінцівок.
21. Особливості виникнення захворювань нервової системи.
22. Особливості МТ при захворюванні нервової системи.
23. МТ при невриті та невралгії.
24. Особливості застосування МТ в комплексних програмах фізичної терапії при ДЦП.
25. Анатомічна характеристика органів травлення та їх захворювання.
26. Застосування МТ в комплексному лікуванні хронічних захворювань.
27. Особливості МТ при захворюваннях органів травлення.

Рекомендовані джерела інформації:

Основна література:

1. Бирюков А.А. Спортивный массаж. – К.: Физкультура и спорт, 2001. – 253 с.
2. Мухін В.М. Фізична реабілітація. – К.: Олімп.л-ра, 2007. – 472 с.
3. Марченко О.К. Основы физической реабилитации – К.: Олимпийская литература, 2012. – 528 с.
4. Попов С.Н. Лечебная физическая культура. Учебник для институтов физической культуры. – М.: Физкультура и спорт, 2007. – 608 с.
5. К. Левит, Й. Захсе, В. Янда Мануальная медицина – Медицина – 1993 – 512с
6. Николаев С.Л. Лекции по практическому применению мануальной терапии для лечения сомато-соматических и сомато-висцеральных дисфункций. Курс лекций. - Народное образование, НИИ школьных технологий, 2018г. – 132с.
7. Набойченко В.Н., Данилов И.М Мануальная терапия от "А" до "Я" - Набойченко В.Н. - Учебно-практическое пособие К. Атика- 2004 – 304с.

Додаткова література:

1. Армерханов Р.Р. Ножной массаж. – М., 2000. – 172 с.
2. Дубровский В.И. Энциклопедия массажа. – М., 2000. – 351 с.
3. Кортунув В.А. Школа русского массажа. – М., 2001. – 117 с.
4. Припольская И.Л. Соединительнотканый массаж. – М., 2000. – 193 с.
5. Штефко І.І., Ковальчук Н.В. Массаж: теорія і практика. – К.: Молодь, 2003. – 203 с

Електронні ресурси:

1. www.zakon.rada.gov.ua
2. www.massage.ru
3. www.nlm.nih.gov
4. www.scsml.rssi.ru
5. <http://lubitel68.blogspot.com>
6. <https://studfiles.net/preview/5650032/>
7. <http://www.scsml.rssi.ru/>
8. <https://academic.oup.com/ptj>
9. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/>